

राजकीय क्षेत्रातील महिलांचे योगदान

डॉ. जयश्री छगनलाल साळुंखे, सहायक प्राध्यापक, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्मृती विधी महाविद्यालय,
देवपूर, धुळे

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर भारतात महिलांनी राजकीय क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. विविध राजकीय पक्षांमध्ये महिलांनी नेतृत्व केले आणि देशाच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय धोरणांवर प्रभाव टाकला. खाली काही महत्त्वाच्या महिलांचे योगदान दिले आहे. भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी हरित क्रांती व बैकांचे राष्ट्रीयीकरण यांसारख्या धोरणांत महत्त्वाची भूमिका बजावली. तसेच 1971 च्या भारत-पाकिस्तान युद्धात निर्णायक नेतृत्व केले. "एमर्जन्सी" लागू करण्यासाठी त्यांचे नाव इतिहासात प्रसिद्ध झाले. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष म्हणून सरोजिनी नायडू यांची निवड करण्यात आली. स्वातंत्र्यानंतर उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला राज्यपाल त्या बनल्या. काँग्रेस पक्षाच्या सर्वात दीर्घकाळ अध्यक्ष म्हणून सोनिया गांधी यांचे नाव घेतले जाते. यूपीए सरकार स्थापनेत त्यांची महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे. भारताच्या पहिल्या महिला परराष्ट्र मंत्री म्हणून सुषमा स्वराज यांचे कार्य महत्त्वपूर्ण आहे. अनेक भारतीय नागरिकांना परदेशात मदत करणारे कार्य त्यांनी केले आहे. मायावती उत्तर प्रदेशच्या चार वेळा मुख्यमंत्री राहिल्या आहेत तसेच दलित चळवळीत त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. ममता बॅनर्जी देखील पश्चिम बंगालच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री बनल्या होत्या आता ही आहेत. 'तृणमूल काँग्रेस' पक्षाच्या स्थापनेत त्यांनी महत्त्वाची भूमिका निभावली होती. जयललिता ही तामिळनाडूच्या मुख्यमंत्री म्हणून अनेक वेळा निवडून आल्या आहेत. त्यांनी महिलांसाठी विविध कल्याणकारी योजना राबवल्या. प्रतिभा पाटील भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती म्हणून निवडून आल्या होत्या. नितीशा सिता रमण या भारताच्या पहिल्या पूर्णवेळ महिला अर्थमंत्री होत्या.

संबोध शब्द:

राष्ट्रपती, अर्थमंत्री, मुख्यमंत्री, पंतप्रधान, राजकीय पक्ष, राजकीय धोरणे, महिलांचे योगदान, चळवळ, मंत्रिमंडळ.

विषय प्रवेश

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि राज्यघटनेने भारतीय इतिहासात पहिल्यांदाच स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समानता बहाल केली. सामाजिक, आर्थिक, सार्वजनिक जीवनात स्त्री-पुरुष असा भेदभाव केला जाणार नाही असे राज्यघटनेने स्पष्ट केलेले आहे. स्त्रियांचा राजकारणातील प्रवास सुरु होण्याची लक्षणे आपल्याला स्वातंत्र्यपूर्व काळातील चळवळीमध्ये दिसून येतात. ब्रिटिश कालखंडात मताधिकारसाठी चळवळ उभी केली होती व तिचे नेतृत्व सरोजिनी नायडू, मूथू लक्ष्मी रेड्डी अशा स्त्रियांनी केले होते. रमाबाई रानडे सारख्या स्त्रियांनी उदारमतवादी कल्पना प्रत्यक्षात राबविल्या त्यांनी व्यक्तिस्वातंत्र्य राजकीय मूल्यांचा वापर व्यवहारात केला. सक्तीचे शिक्षण, मतदानाचा अधिकार शासनसंस्थेने महिलांना द्यावा ही भूमिका त्यांनी घेतली. आज स्त्रियांना निवडणुकीत उभे राहण्याचा मंत्रिमंडळात सहभागी होण्याचा, स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५०% आरक्षणाचा अधिकार मिळाला. म्हणजेच समकालीन महिलांच्या उदारमतवादी राजकीय

समावेशनाचा आरंभ रमाबाई रानडे यांच्या कल्पनेमध्ये दिसतो. ज्या स्वातंत्र्यासाठी रमाबाईंनी संघर्ष केला तेच राजकीय स्वातंत्र्य त्यांच्याच सेवा सदानामध्ये शिकलेल्या मुलीने शारदाबाई पवार यांनी उपयोगात आणले.

शारदाबाई पवार १९३८ मध्ये जिल्हा लोकल बोर्डाच्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षामार्फत निवडणुकीला उभ्या राहिल्या. ५० पुरुषांमध्ये एकटी महिला सदस्य काम करत होत्या, त्यांनी महिलांचे प्रश्न, ग्रामीण जनतेचे प्रश्न, शेतकऱ्यांचे प्रश्न सरकारकडे पोहचविण्याचे साधन म्हणून त्या राजकीय सहभागाकडे पाहत होत्या. पुढे स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांनी आपल्या कर्तृत्वाने राजकीय क्षेत्रात हातभार लावला. भारताने वेळोवेळी अशा राजकीय क्षेत्रातील प्रभावी महिला पाहिल्या आहे. त्यांच्या योजना आणि राजकीय कामगिरीचे अनेकांनी कौतूक केले. त्यांचे देशातील विकासात असणारे योगदान नाकारता येणार नाही. भारतात अनेक स्त्रियांनी आपल्या कृतीने वेळोवेळी राजकीय आयाम बदललेले आहे.

सुचेता कृपलानी यांनी उत्तरप्रदेशच्या पहिल्या मुख्यमंत्री, भारतीय संविधान सभेत त्यांनी काम केलं. १९४८ मध्ये त्या विधानसभेमध्ये निवडून आल्या. त्याचप्रमाणे इंदिरा गांधी या भारताच्या पहिल्या पंतप्रधान झाल्या, त्यांनी १९४७ मध्ये महात्मा गांधीजींच्या मार्गदर्शनाखाली दिल्लीतील दंगलग्रस्त भागात काम केले तसेच १९६६ ते १९६८ या कालावधीत माहिती प्रसारण मंत्री होत्या. १९६६ ते १९७७ दरम्यान त्यांनी पंतप्रधान म्हणून देशाचा कार्यभार सांभाळला. परराष्ट्र मंत्रालय, गृहमंत्रालय, नियोजन आयोगाच्या अध्यक्षा म्हणून कार्य केले. हरितक्रांती खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, सिमला करारामुळे बांगलादेशाचे उदारीकरण, परराष्ट्र धोरणे मूलभूत करणे यातून त्यांचे नेतृत्व दिसून येते.

मायावती सारख्या दलित स्त्रियांनामधून स्त्री नेतृत्व पुढे आले, प्रथम समाजकार्य व नंतर राजकारणात त्यांनी सक्रिय कार्य केले. पुढे ४ वर्ष उत्तरप्रदेशच्या मुख्यमंत्री म्हणून कार्य केले. साठीच्या दशकात प्रतिभाताई पाटील सारखे स्त्री नेतृत्व नेतृत्व पुढे आले त्यांनी १९६७ ते १९७२ पर्यंत आरोग्य, पर्यटन, गृहनिर्माण, संसदीय कामकाज खात्याच्या राज्यमंत्री म्हणून कार्य केले. १९७९ ते १९८० विरोधी पक्षनेत्या तसेच त्या राज्यसभेच्या उपसभापती होत्या. राजस्थानच्या १६ व्या राज्यपाल म्हणून महत्वपूर्ण भूमिका बजावली व भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती झाल्या. आज भारताचे नेतृत्व एक तरुण महिला 'द्रौपदी मुर्मू' या करत आहे. थोडक्यात महिलांचे राजकीय क्षेत्रातील सहभाग हा वाढत आहे.

नव्वदच्या दशकात महिलांचा राजकीय क्षेत्रात समावेश राज्यसंस्थेने पुढाकार घेऊन केला. महाराष्ट्र सरकारने राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली. महिला आयोगाने पुढे महिलांच्या विकासाठी कायद्याच्या सुधारणा करण्याचा विचार मांडला व १९९४ मध्ये सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थेत महिलांना आरक्षित जागा ठेवल्या.

राष्ट्रीय स्तरावर महिलांच्या राजकारणाचा अभ्यास करतांना लक्षात येते की, १९९१ पासून महिला मतदारांचे प्रमाण वाढत गेले. १९९१ च्या निवडणुकीत ४२.९% महिला मतदार होत्या, १९९६ च्या निवडणुकीत हे प्रमाण ४४.०% तर १९९८ मधील निवडणुकीत ४६.९% महिला मतदार होत्या तर १९९९ मध्ये हे ४७.७%, २००४ च्या ४८.०% महिला मतदार होत्या. १९९९ व २००४ च्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये ५५.६% व ५३.५% मतदान महिलांनी केले होते. याचा अर्थ ५०% हून अधिक महिलांनी आपल्या मतदानाचा हक्क वापरला होता.

१९५२ ते २००९ या कालखंडात लोकसभेच्या एकूण १५ निवडणुका पार पडल्या त्या निवडणुकांमध्ये ८५१० आमदार निवडून आले, त्यात ७९८८ (९३.८६%) पुरुष व ५२२ (६.१३%) महिला खासदार निवडून आल्या. राजकीय क्षेत्रातील पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे प्रमाण कमी असलेले दिसून येते. १९५२ च्या निवडणुकीत २२ (४४%) महिला लोकसभेत निवडून आल्या होत्या. हेच प्रमाण २००९ च्या निवडणुकीत ५९ (१०.८६%) होते. २०१४ या वर्षी झालेल्या १६ व्या लोकसभा निवडणुकीत ६१ महिला खासदार तर २०१९ मधील १७ व्या लोकसभा निवडणुकीत इतिहासात प्रथमच सर्वाधिक ७८ महिला खासदार झाल्या. राज्यसभेमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण लोकसभेच्या तुलनेत जास्त असले तरी सर्वसाधारण १९५२ ते १९९८ च्या कालखंडात ७% ते १५.५% या दरम्यानच त्यांची संख्या राहिली आहे. महाराष्ट्रातील राजकारणाचा विचार केला तर विधानसभेतील महिलांची संख्या ही बोटवर मोजण्या इतपत होती १९६२ मध्ये १३ महिला (४.९२%) व १९६७ च्या निवडणुकीत ९ महिला निवडून आल्या. ८० च्या दशकात ३६ महिला महाराष्ट्राच्या विधानसभेत होत्या तर २००४ मध्ये १२ महिला निवडून आल्या. विधानसभेव्यतिरिक्त महिलांची चळवळ उभी राहत होती.

ग्रामपंचायत राजकारणात आरक्षणाच्या माध्यमातून स्त्रिया निवडून आल्या. त्यांनी ग्रामविकासाच्या गाभ्याला हात घातलेला दिसतो. त्यामागे त्यांच्यात जाणीवजागृती करणाऱ्या संघटना संस्थांची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. महिला बचतगट, दारुमपुक्ती आंदोलन, गावातल्या विकास योजना, सातवाराच्या उताऱ्यासाठी चाललेल्या चळवळी या अनेक गोष्टीमुळे स्त्रिया घराबाहेरील अनेक क्षेत्रात ओढल्या गेल्या. तिथे निवडून आलेल्या स्त्रियांनी निश्चित महत्वपूर्ण भूमिका घेतलेली दिसते. ज्या महिला राजकारणात, समाजकारणात सक्रिय झाल्या त्यांनी आपली स्वतंत्र प्रतिमा निर्माण केली व देशाच्या राजकीय कार्यात हातभार लावला. ७३ वी घटना दुरुस्ती विधेयक अनेक दृष्टिकोनातून क्रांतिकारी ठरले. पंचायती संस्थांमध्ये तीन्ही स्तरावर ३३% जागा स्त्रियांना राखीव ठेवल्या. तसेच सरपंच, जिल्हा परिषद अध्यक्ष हे पदे देखील स्त्रियांसाठी आरक्षित ठेवण्यात आले आहे. पहिल्यांदाच इतक्या मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभागी झाल्या व स्थानिक पातळीवरून त्यांनी राज्यकारभाराची सूत्रे सांभाळायला सुरुवात केली. १९९१ मध्ये राखीव पद नसतानाही वर्धा जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्षा झाल्या आणि त्यांनी उत्कृष्ट जिल्हा परिषदेचे पारितोषिकही मिळविले.

बिहार, उत्तराखंड, हिमाचल प्रदेश आणि छत्तीसगड यानंतरचे महाराष्ट्र हे स्त्रियांना ५०% आरक्षण देणारे सहावे राज्य ठरले. १९९० झाली स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ३०% आरक्षण देऊन महाराष्ट्र सरकारने एक ऐतिहासिक पाऊल उचलले होते, त्यावेळी कर्नाटक नंतर महाराष्ट्र हे स्त्रियांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये राखीव जागा बहाल करणारे दुसरे राज्य होते. यानंतर ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीने संपूर्ण भारतात जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. स्त्रियांना आरक्षणाचा निश्चित फायदा झाला स्त्रियांना हळूहळू त्यांच्या कर्तृत्वाची जाण निर्माण झाली. त्यांच्या नेतृत्व गुणांचा विकास झाला की, त्या खुल्या प्रवर्गातून निवडणुका लढवतील. १९८५ मध्ये कर्नाटक मध्ये आरक्षणाचा कायदा लागू झाला. स्त्रियांच्या कर्तृत्वाची साक्ष पटवून देतात त्या म्हणजे महिला पंचायती पं. बंगाल, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र या राज्यात संपूर्णपणे स्त्रियांनी चालवलेल्या ग्रामपंचायतीची अनेक उदाहरणे आहेत.

स्त्रियांचा राजकारणातील सक्रिय सहभाग नगण्य राहिलेला दिसतो. काही मूल्याधिष्ठित, ध्येयाधिष्ठित चळवळीमध्ये स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय राहिला आहे. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, गोवा मुक्ती

आंदोलन, यामध्ये मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांचा सहभाग होता. १९७३-७४ मधील गुजरातमध्ये झालेले नवनिर्माण आंदोलन, कामगार चळवळ, शेतकरी चळवळ यात स्त्रिया सक्रिय राहिल्या. महाराष्ट्रातील शेतकरी संघटनेने चांदवड येथे (१९८६) जे स्त्रियांचे अधिवेशन घेतले त्यात स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रथमच स्त्रिया मोठ्या संख्येने सहभागी झाल्या. ५० हजार शेतकरी स्त्रियांच्या उपस्थितीत स्त्रियांनी राजकारणात सहभागी होण्याचा निर्धार केला. आदिवासी, विस्थापित यांचा लढा, पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी लढा या आंदोलनात स्त्रिया आघाडीवर होत्या.

स्त्रियांचा सहभाग वाढवण्याच्या दृष्टिकोनातून शासकीय पातळीवर प्रयत्न सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत "महिला कल्याण आणि विकास या ऐवजी "स्त्रियांचा सहभाग" यावर भर देण्यात आले. पुढे सातव्या पंचवार्षिक योजनेवर (१९८४ - १९८९) स्त्रियांचे सबलीकरण" ही संकल्पना मांडण्यात आली व आठव्या योजनेत तिचा विकास करण्यात आला. स्वयंरोजगार करणाऱ्या आणि असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांसंबंधीचा अहवाल श्रमशक्ती, नॅशनल पस्पॅक्टीव्ह प्लॅन फॉर वूमेन १९८८, राष्ट्रीय तज्ज्ञ समितीचा स्त्री कायद्याबाबत अहवाल इ. या सर्व पार्श्वभूमीवर "राष्ट्रीय महिला आयोग" व 'राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली.

भारतीय समाजातील मागासलेले वर्ग शोधून काढण्यासाठी व त्यांच्या विकासासाठी शिफारशी करण्यासाठी १९५३ साली काका कालेलकर आयोग नेमला, या आयोगाने स्त्रियांचा समावेश मागासलेल्या वर्गात केला तर १९८० साली "मंडल आयोगाने" ज्या शिफारशी केंद्राकडे केल्या त्यातही स्त्री मागासलेल्या वर्गात मोडतात हे स्पष्ट केले. त्यानंतर सरकारने स्त्रियांना आरक्षण दिलेले आहे.

राजकीय पक्षांच्या महिला आघाड्या भारतात बहुतांश राजकीय पक्षांच्या महिला आघाड्या कार्यरत असलेल्या दिसून येतात. या महिला आघाड्यांची भूमिका तपासून पाहतांना काही बाबी प्रकर्षाने जाणवतात. समाजाचे पक्ष कार्यकर्त्यांचे प्रबोधन करणे, स्त्रियांचा राजकीय सहभाग वाढावा. या गोष्टी आघाड्यांनी अभावानेच केलेल्या दिसून येतात. राजकीय पक्षांची आपल्या महिला आघाड्यांना नेहमी परिघावरच ठेवले आहे. त्यामुळे अनेक ठिकाणी त्यांचे अस्तित्व जाणवत नाही. बहुतेक वेळा तिकीट वाटपाच्या वेळी महिला आघाडीने सूचविलेल्या स्त्रियांना उमेदवारी दिली जात नाही. महिला आघाड्यांच्या बाबतीत सकारात्मक उत्साह वाढवणारी बाब म्हणजे काही वेळा महिला आघाड्या विशिष्ट प्रश्न घेऊन त्या प्रश्नावर लोकांना, स्त्रियांना यशस्वीपणे संघटित करतात, मोर्चे काढतात, कार्यक्रम घेतात. यातूनच त्या त्या पक्षाच्या स्त्री कार्यकर्त्या घडत जातात त्यातून नेतृत्व तयार होते. निवडणुकीच्या काळात महिला आघाड्या सक्रिय होतात. महिला मेळावे घेणे, घरोघरी जाऊन प्रचार करणे, सभामध्ये भाषणे देणे इ. कार्य त्या करतांना दिसून येतात.

महिलांच्या राजकीय क्षेत्रातील योगदानाचा अभ्यास करत असतांना आपल्याला लक्षात घ्यावे लागते की, काही कारणांमुळे राजकीय क्षेत्रापासून दूर राहिलेल्या आहे त्यामध्ये प्रामुख्याने हिंसा हे कारण सांगता येईल. या साधनाचा वापर पुरुषसत्ताक समाजव्यवस्थेत आपली आर्थिक व राजकीय सत्ता टिकवण्यासाठी वापरले जाते. सामूहिक पातळीवरील हिंसेत वर्गीय, जातीय, धार्मिक संघर्षात परधर्मीय, परजातीय स्त्रियांवर अत्याचार करून आपल्या जातीचे, धर्माचे वर्चस्व प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. अलिकडील काळात विविध स्तरातील स्त्रिया मोकळेपणाने कुटुंबांतर्गत आपले अनुभव निर्भिडपणे मांडू लागल्या. यातून अदृश्य असणारी हिंसा दृश्य स्वरूपात पुढे येऊ लागली. धर्मांधता, दंगली, मूलतत्त्ववाद, दहशतवाद यांच्या परिणामी

संघटित रूपाने स्त्रियांवरील हिंसेत भर पडू लागली. मानवी इतिहासात स्त्रियांवरील हिंसेची रूपे बदलली असली तरी हिंसा मात्र कायम राहिलेली आहे.

जागतिकीकरणामुळे देखील स्त्रियांची काही प्रमाणात पिछेहाट होत आहे. जागतिकीकरणामधुळे समाजातील सर्वात तळागाळातील लोक भरडले जात आहे. सामाजिक उतरंडीमुळे स्त्रिया या सर्वात तळाला असल्यामुळे जागतिकीकरणाचे स्त्रियांवर विपरित परिणाम होत आहे. त्याचप्रमाणे आर्थिक परावलंबन, बेरोजगारी, आरोग्याच्या समस्या, दारिद्र्य, कौटुंबिक, सामाजिक वातावरण, शिक्षण, पारंपारिक, धार्मिक स्त्रियांची प्रतिमा इ. कारणे स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात वाटचाल करतांना अडथळे निर्माण करतात. तसेच प्रसारमाध्यमांतून दाखविली जाणारी स्त्रीची विकृत प्रतिमा, वृत्तपत्रे, जाहिराती, टि. व्ही. सिनेमा, मासिके इ. माध्यमे स्त्रियांची पारंपारिक प्रतिमाचे मजबूत बनवण्याचे व पुनर्स्थापित करण्याचे काम आहे असे दिसून येते. यामुळे समाजाचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलतो. स्त्रियांच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारणातील सहभाग, नेतृत्व, सामाजासाठी स्त्रियांसाठी केलेले कार्ये, बहुमूल्य आहे, स्त्रियांनी, राजकारणात आणखी पुढे येण्यासाठी स्त्री संघटनांनी मदत केली पाहिजे. केंद्र शासन आणि राज्यसरकारने विविध धोरणे व योजना राबविल्या पाहिजेत, बचतगटामार्फत स्त्रियांची आर्थिक सबलीकरण करावे. सध्यास्थितीत स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करण्याची शिक्षण देणे, संपत्तीत समान वाटा देण्याची समाजाची, पुरुषांची मानसिकता बदलण्याची, मूल्यव्यवस्था बदलण्याची गरज आहे. घरकाम, बालसंगोपन या कामांचा बोजा कमी करण्याची गरज आहे, परिणामी स्त्रिया सार्वजनिक जीवनात पुरुषांबरोबरीने काम करतील व सार्वजनिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होतील.

थोडक्यात संसद व विधिमंडळांमध्ये महिलांचा वाढता सहभाग. महिला धोरणे आणि कायदे प्रभावीपणे अंमलात आणले. महिला सशक्तीकरणासाठी कार्यरत. महिला राजकारण्यांनी भारतीय लोकशाही बळकट केली असून, भविष्यातही त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहील.

संदर्भ सूची

१. भागवत विद्युत, स्त्रियांच्या प्रश्नांची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २०१५, पृ. क्र. ५५
२. www.mymnagar.com
३. पवार डॉ. वैशाली, महिलांच्या सत्तासंघर्षाचा आलेख, डायमंड पब्लिकेशन, २०१२, पृ. क्र. ३६
४. मुळे अंजली, स्त्री चळवळ आणि राजकारण समतेसाठी सत्तासंघर्ष, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, २००३, पृ. क्र. २३५
५. तांबे अनिशा, स्त्रिया कायदा आणि राजकारण, पुणे विद्यापीठ, पुणे, पृ. क्र. १२
६. भालेराव डॉ. निशिकांत, स्त्रियांच्या बहुआयामी प्रश्नांना अनेक स्तरावर मिळणारी अनुभव संपदा, पृ. क्र. २३१
७. पाटील डॉ. भारती, स्त्रिया समाज आणि राजकारण, हर्षित प्रकाशन, २०१४, पृ. क्र. १३
८. www.maharashratime.com